

ANDRÁS SÁNDOR

Szabó Zoltán nemzetéről és hazáról*

1.

Rendkívüli ember volt, kiforrott írói munkásságának (kerekítve) ötven évében, 1934-től haláláig, 1984-ig, rendkívüli módon gondolkodott nemzetéről, országról, államról. Gondolkodásának meghatározó jellege ugyanaz maradt mindvégig, és mivel dinamikus volt, eleven és nyitott az újra, volt, ami változott, alakult benne, ahogyan körülötte, az is, *ahogyan* nemzetéről és hazáról gondolkodott, de gondolkodásmódjának és elveinek sodrásán belül. Ez nagy szerencse. Általánosítva lehet értelmezni, miközben fel kell figyelni arra, hogy az ő megélt sorsa nemcsak a magyar nemzet, nép, és ország, hanem egyúttal az európai (és észak-amerikai) országok népeinek sorsával is együtt változott.

A 20. század második harmadában – 1933 és 1966 között – mindenhol és szinte minden tekintetben hatalmas változások következtek be. Jelzésszerűen: Hitler, a moszkvai perek, világháború, Kelet-Európa megszállása, Hideg Háború, a kínai forradalom, Japán integrálódása a nyugati gazdasági és kulturális közösségbe, Sztálin halála, 56-os forradalom, a nyugati gyarmati birodalmak önfelszámolása, a gyarmatok független országokká szabadulása, a jóléti állam, az amerikai polgárjogi mozgalom, a légi tömegközlekedés és -turizmus, televízió, színes televízió. Jelentős,

* *Cifra nyomorúság.* Tudományos konferencia Szabó Zoltán 100. születésnapján. Politikatörténeti Intézet, 2012. június 6., előadás, szerkesztett változata.

hogy Szabó Zoltán a század második harmadának második felét, és a harmadik harmadának első 18 évét – 1949-től 1984-ig – Angliában és Franciaországban élte meg. A tényleges megéltén túl meg is tapasztalhatta és átgondolhatta a nyugati társadalmak folyamatos változását. Saját tapasztalataira reflektálva írhatott a szintén változó magyar helyzetről és állapotról. Ebben, írásainak minőségét is figyelembe véve, nem volt párja Nyugaton; Magyarországon és a többi környező országban nem is lehetett.

Rendkívüli volt abban is, hogy tényleges helyzetekben tényleges eseményekről és állapotokról gondolkodott, nem elméletekben és elméletekről. A rációra, az észszerűségekre hivatkozott, de mindig érzésből és érzéssel, félelmek, remények, lelkesedések vagy rezignációk vonzásában vagy fenyegetésében. Mindig emberek gondolkodására, nem a gondolkodás izmusaira utalt és hivatkozott. Értelmezésszerűen azonban elmondható, hogy gondolkodásában egyedi módon egyesítette az angol empirizmust és a francia racionalizmust. Az eredmény fémek ötvöződése volt, nem fából vaskarika. Olyan eredő, amelynek téves és megtévesztő elhallgatni vagy lekicsinyelni bármelyik összetevőjét. Mondhatni, sorsszerűen élt Angliában és Franciaországban.

Gondolkodást és érzést tehát együtt kell figyelembe venni nála. A *Szellemi Honvédelemből* ismert „szellemi” szót akkor, 1939 tavaszán-nyarán a „fegyveres”-től megkülönböztetve használta: vele akkor és később is egységben utalt gondolkodásra és érzésre. Szándékosan kerülöm az „érzelem” és a már ódivatú „éremény” szót („Kit nem hevít korának éreménye, Szakítsa ketté lantja húrjait”). Az ő számára mindig a kettő egysége mondható szelleminek. Ezt nyomatékosítani kell akkor is, amikor nemzet és haza szemléletéről kell elgondolkodni, számára ez a kettő csakis érzéki szemlélet, érzéki gondolkodás dolga lehetett. Érzéki ész, illetve eszes érzések szétválaszthatatlan együttese vezette írásaiban, a két erő váltakozó harmóniájában és disszonanciájában. Egyedi stílusát az érvelő és a költői, más szavakkal a diszkurzív és a megidéző nyelv más-más tömörítő képességének és ritmikájának együttese minősítette, ennek az együttesnek tulajdonítható egyes írásainak és sokoldalú életművének besorolhatatlansága.

2.

Egész életében idegenkedett a politikától, miközben a társadalmi bajokra igen érzékeny volt. Egész életében a magyar – és csakis a magyar – nemzet védelme és erősítése foglalkoztatta, és úgy, hogy a nemzetet nagy határozottsággal különböztette meg mind az országtól, mind az államtól. Számára a nemzet egyenlő volt az emberekkel. Se nem intézmények, se nem területekre horgonyzott lakosság, ezért nem is az állampolgárok együttese; területektől és államhatároktól független közösség, nem társadalom. Nem egyszerűen nyelvközösség – úgy vélte, az is a nemzethez tartozhat, aki (már/még) nem beszél magyarul.

„Abban a változatosságban, hogy mikor, hol, ki mi mindent mondott nemzetnek, a variációk gazdagsága mellett, az eltérő nézetek és ellentmondó értelmezések dús tenyészetében van azonban egy közös vonás. Egyetlenegy közös nevező van: minden valamire való értelem embereket tekintett nemzetnek. Voltaire is többek között... Ha elfogadjuk azt, hogy a nemzet: emberek, akkor a magyar nemzet: a magyarok, s ezeket az alkatnak, a kedélynek, a képességeknek és a szellemnek bizonyos magyar ötvözete különbözteti meg nációként más nemzetbeliektől, akkor nyilvánvaló, hogy ez a náció azokból az emberekből tevődik össze, akikben megvannak ezek a sajátságok... Amennyiben Voltaire francia nemzetképletében nem látunk kivetnivalót, alkalmazhatjuk magunkra is; félig se játék ez, ha utilitárius morálja van. Az áttételben a Voltaire-nek megfelelő fogalmazás a mai magyarokra így hangzana: Az alföldi, a dunántúli, az erdélyi, a felvidéki, a vajdasági magyarok, valamint azok, akik Európában, a két Amerikában vagy egyebütt élnek, egymástól jelentékenyen különböznek. Ugyanakkor vannak egymással közös vonásaik a jellem, a képességek, a szellem tekintetében. Ezek azok, amik őket más nemzetbeliektől megkülönböztetik, s magyar nemzetté, illetve *nemzetiséggé* teszik. Ezek szerint a magyar nemzet – politikusi félreértelmezések nehezítése végett talán helyesebb, ha a szokatlanabb *nemzetiség* vagy *magyarság* szavakat [használjuk] ezentúl – a magyarok összessége.”¹

¹ SZABÓ Zoltán: *Diaszpóranemzet*. Osiris, Budapest, 1999. 17.

Amikor Szabó Zoltán megkülönböztette a nemzetet az országtól és az államtól, a magyar „nemzeti” szónak két külön jelentésre utalt. „Nemzeti” és „országos” ugyanis lehetnek egymás szinonimái (mint a Nemzeti Bank és az Országos Takarékpénztár esetében), de mint mondja, az angolban a „nemzetinek”, a „national”-nek csakis az előbbi a jelentése. Hadd jegyezzem itt meg: olyan nyelvekben, mint az angol, a német, a francia, az „ország” szónak nincs melléknévi formája. Az angol *country*nek egyáltalán nincs, és vidéket is jelent a várossal szemben (*town and country*), a francia *pays* szintén jelenthet vidéket, főnévi formájából képződik a „paraszt” (*paysan*) szó, a német *Reich*nek és a *Land*nak van ugyan melléknévi formája, de nem ezekre a főnevekre vonatkozik: a *reich* „gazdag”, a *Land* nemcsak országot jelent, hanem vidéket is, földet is, és a melléknév (*ländlich*) csakis ez utóbbi kettőhöz illik. A „nemzeti” azonban jelentheti magyarul azt is, ami az egyes emberekben van meg, benső sajátságot, minőséget, amit készítményeikben is kifejezhetnek, például van egy „Nemzeti dal” című versünk.

A nemzet az emberekben van, írta, nem az emberek vannak a nemzetben.

Előre szeretném még bocsátani, hogy Szabó Zoltánra is áll, amit ő Bibóról mondott, és amit Sándor Iván idézett 1988-as könyvében: „A Bibó-szituáció – ami egyszerre jelenti az ő személyes sorsát és életműve sorsát – tisztázhatatlan, ha nem vesszük tudomásul azt a vonását, amit legpontosabban Szabó Zoltán határozott meg, amikor felhívta a figyelmet arra, hogy Bibó a szocialisták között liberálisnak mutatkozott, a liberálisok ellenben szocialistának tekintették, és máshol az ilyen dilemmáról még azt is mondta: »Olyan közösségben, amit az határoz meg, hogy részei közösséget alkotni nem akarnak és nem is tudnak, egyedül olyan ember lehet központosító erő, aki a meglévő típusok mindegyikétől külön áll.«”² Ehhez két megjegyzést. Az egyik: „liberálison” Szabó Zoltán „szabadelvűt” értett, és ezt *polgárinak* gondolta, nyilvánvalóan nem annak, aminek ma sokan szeretik gondolni: *baloldalinak*, a *szocialisták* társainak. Mai és szerencsétlenül hamis szóhasználattal olyasmit mondott, hogy a „jobboldaliak”

² SÁNDOR IVÁN: *Leperegnek a nyolcvanas évek. A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka*. Magvető, Budapest, 1988. 285.

„baloldalinak”, a „baloldaliak” „jobboldalinak” tartották Bibót, és tartják 1990 óta Szabó Zoltánt. Az igaz, hogy a ma „baloldalinak” tartott, és magukat annak tartó „liberálisok” jóval inkább magukénak vallják Szabó Zoltánt, viszont munkásságával szinte alig foglalkoztak, az elmúlt 22 év során megjelent műveit nem fedezték fel. Jellemző, hogy nyugaton, emigrációban megjelent írásainak hosszú évek óta kiadásra váró és tavaly végre kiadott két kötetét a Berlinben élő Balla Bálint nagylelkű adományából a svájci Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, vagyis egy nyugati magyar szövetség adta ki. (Az Osiris Kiadó segítségével és mellesleg úgy, hogy Szabó Zoltán Párizsban élő örökösei lemondtak a honoráriumról.) Kérdés, hogy az 2012-es év, születése centenáriusának éve, hoz-e változást, vagy a megemlékezések közmondásos szalmalángok, illetve görögtüzek.

Szabó Zoltánnak ehhez az állítólagos jobb- és baloldal közötti, „két török közt egy hazáért” kitételre hasonlító álláspontjához érdekesen illeszthető az, amit Szűcs Jenő írt egyik, eredetileg a *Valóság* 1985-ben megjelent (és akkor enyhén cenzúrázott) tanulmányában: „A konzervatív történeti ideológia ‚nyugatos’ volt abban az értelemben, hogy feltétlenül igenelte az államalapításhoz fűzött domináns képzetként a magyarság betagozódását a Nyugat államrendszerébe és kultúrájába; aki azonban szemét elsősorban a parasztság helyzetére függesztette, ott bizony nem sok ‚nyugatos’ eredményt fedezhetett fel. E kontrasztokból érthető, hogy már 1900 táján a progresszió némely irányzata, majd az 1930-as években kibontakozó népi mozgalom, ha a genezisre gondolt, homlokegyenest az ellenkező irányban kereste a ‚történeti’ kompenzációt a maga ‚nemzetileg’ megélt történeti frusztrációs érzetére, mint a hagyományos politikai nacionalizmus.”³ Szabó Zoltán ebben is a „középerőkhöz”⁴ tartozott, ugyanis ő hű volt és

³ Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Balassi–Osiris, Budapest, 1997. 342.

⁴ A kifejezés tőle származik. Az 1943-as Szárszói Konferenciára emlékezve különbséget tett a „demokratáságukban eltökélt magyarok” és a „magyarságukban elmélyült demokraták” között, mondván, hogy a konferencián Illyés, Kovács Imre, Bibó nem vett részt, ahogyan ő maga sem, és ezért: „A középerők gyengék lévén, a Szárszói Konferencia anyaga akkor azt az érzést keltette, hogy a marxista tételekkel egyezkedők és a nekibúsult jó magyarok ellentétei nem oldódtak

maradt a Nyugathoz is, a parasztsághoz és a nemzethez is, s az utóbbit határozottan nem az államhoz kapcsolta.

A másik megjegyzés rövid. Sajnos, egyáltalán nem igazolódtott, amit Szabó Zoltán Bibórol szólva, és előbb idézve állított, hogy: „egyedül olyan ember lehet központosító erő, aki a meglévő típusok mindegyikétől külön áll.” Egyikük se lett, együtt se lettek, senki se lett központosító erő.

3.

Következzék egy, a magyarázkodástól megkímélő, az értelmezést viszont remélhetőleg segítő idézetlánc.

„Az a kép vagy képzet, amelyben nemzet, állam és ország szoros kötésben s mintegy elválaszthatatlanul jelenik meg, az enciklopédiában merül fel, s olyan jeles elmének köszönhető, amilyen d’Alambert volt. Az ő fogalmazásában a nemzet olyan jelentékenyebb számú emberből összetevődő egység, akik egy meghatározott kiterjedésű országban élnek, e területet az országhatár rajzolja ki, s akik a határokon belül élnek, ugyanannak a kormánynak engedelmeskednek. Az egy ország területén egy állam alattvalói és vele az országhatárt át nem lépő nemzetfogalom, a nemzetállam eszmevilága a tizennyolcadik századi francia racionalizmus gyermeke... Ebből a helyzetből természetesen következett a nemzet és állam azonosítása, az, hogy a kettő egy keretet jelöl meg, egy ország határai közt, egy területen. A haza fogalma azonban nem volt azonos az országéval, a maga földrajzi tartalma szerint.

A francia szóhasználatban a *pay*, akár hazát, akár országot értünk rajta, szülőföld, a szűkebb haza; franciától francia is megkérdi, hogy melyik országból való, a válasz akár Normandia, akár Bretagne, akár Auvergne, nem országhatárig terjedő területet jelöl ki. A *haza* szót Voltaire nem a nemzettel vagy éppen az állammal rokonította, hanem az otthonnal, a hellyel, ahol az embernek háza van, esetleg a maga országán kívül is: a hazaérzés vagy otthonér-

fől közös tervben a jövőre.” (SZABÓ Zoltán: *Nyugati vártán*. II. k. EPMSZ–Osiris, Budapest, 2011. 64.)

zés oda köt, ahol az ember szabad ember, a környezete helyi közügyeiben szava van.”⁵

„Az, hogy a nemzetből, amely eredetileg együvé tartozó emberek sokasága vagy összessége volt, eszmeként hol mi lett, nagymértékben annak volt a következménye, hogy az adott helyeken és adott helyzetekben mi volt a többi, szabadságért síkraszálló társadalmi és politikai erők viszonyulása. A nemzetállamiság a maga logikailag legtisztább és legkövetkezetesebb formájában csakis Franciaországban alakulhatott ki... A topográfiailag meghatározott s határaival kirajzolt terület már a királyság alatt definitívvé vált, ezen a körülírt területen a központosító királyság létesített egységes államot, az *éclaircissement* nyomába lépő forradalom a király helyére a nemzet eszméjét tette meg a szuverenitás birtokosának, s átvette a meghatározott területtel azonosítható államot, amelyben az egymástól jelentékenyen különböző vidékek alkati különbözősük megtartásával már hosszabb ideje francia nációvá lettek. Napóleon hadjáratai és győzelmei ezen a körülhatárolt francia nemzetállamiságon nem változtattak.”⁶

„A magyarokhoz intézett kiáltványában [Napoleonéről van szó] ország, nemzet, haza, még a terület is integrálódva jelentkezett: 'maradjon fenn egész épségben Országotok és szabadságtok, maradjon fenn Hazátoknak konstitúciója, akár azon állapottyában, amint eddig vala..., akár pedig azon változtatásokkal, amelyeket abban Ti magatok szükségesnek ítélni fogtok.' ... A kiáltvány érdekessége azonfelül, hogy egybefogja, amit a magyar tudat egy és oszthatatlan egésznek látott utóbb, hogy amikor a francia, lényegében topografikus jellegű nemzetállamiság elemeit felveti, ezek közé a magyar nyelvet is beveszi.”⁷

„A francia nemzetállamiság gondolatvilágának ez a kialakult rendszere Angliában összefüggő szemlélet gyanánt nem hatott, mert hiszen – ha továbbra is elnagyolt általánosítással utalok közismert dolgokra – a királyi hatalom és a politikai erők viszonyát a 'dicsőséges forradalom' száz évvel a Bastille lerombolása előtt kielégítően rendezte. ...A 'nemzeti' szó angolul ma is országot

⁵ SZABÓ Zoltán: *Diaszpóranemzet*. Osiris, Budapest, 1999. 193.

⁶ Uo. 198.

⁷ Uo. 194.

jelent, vagyis a helyi érdekűnek az egész országra kiterjedő ellentétét mindennemű eszményítő tartalom nélkül.”⁸

„Német földön a francia folyamatok hatására lényegében ellentétes értékskálájú filozófia alakult ki, s vált koherenssé a maga módján. A német helyzetben a 'nemzet'-nek konkrét francia értelme alig lehetett. ...Hiányzott az előfeltétele annak, ami a társadalmat a maga keretein belüli szabadságküzdelem értékrendszere mögé tömörítheti, a nemzeti királyság, amely a fővárosában megdönthető, vagyis a forradalmi lehetőségek. Hiányzott a nemzeti-ségi függetlenségi küzdelem előfeltétele is, ami megvolt Itáliában, olaszok éltek idegen uralom alatt. Topográfiai meghatározottságú nemzettudatnak ilyen adottságok közt nem igazán lehetett németeket vonzó ereje, a 'nemzet' szó, akár a 'nép', szerényebb értelmű.”⁹

„S a német államfilozófusok miután átveszik a porosz királytól azt, ami haza-hazafi viszonylatot kormány-alattvaló összefüggéssel azonosít, uralkodó s alattvaló közt predesztinált érdekközöséget hirdet, vagyis az ember kötöttségét a hazájához szorosabbra hurkolva az állampolgári kötelességet egy füst alatt militarizálja, a parancsteljesítésre egyszerűsíti. A teológia doktorai a tekintélyelv elismerését és követelésének ajánlását a németiség érdekében párosítják a németül homályos hazaeszmény és a német nyelv divinizálásával prófétás modorban, amit kötelességteljesítésre buzdítás told meg, erkölcsprédikátori modorban, s az egészből olyasmi következik, hogy még oly kitűnő szellem is, mint Hegel – ahogy Bertrand Russell említi egy helyen – szabadságon alig ért egyebet a rendőrségnek engedelmességénél, kecses főhajtás kíséretében...”¹⁰

„Nagy Frigyes keze alatt német földön a francia intellektuális forradalmiság terepfelverő felfedezéseinek, tisztázó folyamatainak eredményeiből olyan tisztiiskolai tananyag lett, amely állampolgárokat katonás engedelmességre tanít eszmei fokon.

A francia felvilágosodás hatására német földön megszületett a felvilágosult abszolutizmus elveinek a rendszere. ...Holott a felvilágosult abszolutizmus korántsem *cousin germainje* az

⁸ Uo. 199.

⁹ Uo. 199.

¹⁰ Uo. 200.

*éclaircissement*nek. S az, hogy inkább az ellentéte, mint a rokona, az már a szóban magában is benne van. A felvilágosodás ugyanis azt mondja, hogy a felvilágosulás a cél, a tisztázás, s ami ennek a világánál kiderül, megszabja majd, hogy mi kívánatos, mi nem. A Nagy Frigyes-i változatban, ahogy a szóösszetétel maga is kifejezi, az abszolutizmus a cél, ami felvilágosultsággal értelmeződik, tehát a felvilágosodás a Rajna jobb oldalán annak az eszköze lesz, aminek a Rajna bal oldalán a megdöntője....

Nagy Frigyes elképzelése arról, hogy mi a haza, nagymértékben különbözött Voltaire és Goethe korábbi nézeteitől. Philopatroszként tájékoztatja Anapistemont, hogy a haza sorsát miképpen kell nézni: 'Ha a kormány boldog, felmegy a sorsod; ha a kormány károsodik, a baja reád is kihat' – írta a porosz király, felkeltve azt a gyanút, hogy a fridericizmus leghívebb és legkövetkezetesebb tanítványa alighanem Rákosi Máttyás volt azok közül, akik a közbeeső kétszáz év alatt magyarországi hatalom birtokosai voltak, esetleg jószágkormányzó fokon..."¹¹

Eddig az idézetlanc.

4.

Szabó Zoltánnak a nemzetre mint nemzetiségre irányuló figyelmét az a meggondolás magyarázhatja, hogy egy ország területe változhat, de állama mindig csak az országot és állampolgárait igazgatja és védheti. Egy országot el is lehet foglalni, az államiságát meg lehet szüntetni, fel lehet függeszteni, vagy látszat-függetlenséggel, hatályon kívül lehet helyezni. Lényeges, hogy ő mindezeket meg is élte, meg is tapasztalta, sőt, elsősorban csak ezeket tapasztalta meg, és sokféleképpen. A társadalmi problémákra érzékeny volt. Magyarország társadalmának megváltoztatását azonban a második világháború kitöréséig nem sikerült elérni, a háború alatt nem is lehetett, és az 1945–1947-es évek kivételével arra nem volt mód, hogy egyáltalán beleszólhassunk a dolgokba. Ő mindig az adottságok figyelembevételével gondolkodott és írt,

¹¹ Uo. 195.

egy olyan jövő reményében, amelyet csak a világháború utáni, majd a szovjet megszállás és fennhatóság megszűnte utáni időktől várhatott. Ilyen körülmények között az egyetlen szféra, amelyre hathatott, a nemzet volt – nem az ország, nem az állam, nem a társadalom.

Nem véletlen, hogy a parasztságot 1939 elején *a nemzetbe* akarta szabadítani, hogy azt erősítse, nem a társadalomba, hiszen abban benne volt. A parasztság földhöz juttatását és szellemi művelését, társadalmi reformot, akár forradalmat, azért akart, hogy a nemzet erősödjék. (Ausztria 1938-as Németországhoz csatlóása után reménye az országot illetően nemigen lehetett.) „A nacionalizmus nélkül impériumot létesítő rómaiak, a 'populus romanus' meg a szenátusa nemzetnek nem nevezte önmagát, a magyar 'una eademque nobilitas' viszont az ország népétől függetlenül tekintette nemzetnek magamagát.”¹² Ezt a még 1939-ben is meglévő úgynevezett nemzetfenntartó osztályt akarta, társaival együtt, felváltani a nép révén, hogy a nemzet fennmaradjon, és az addigra csak két folyam partján megmaradt lakosságot ne „más szózat és más keblű nép” (Kölcsey) jellemezze.

Az emigráció évtizedeiben hangsúlyozottan nemcsak a Magyarországon élőkkel (*anyaországiak* helyett egy Illyéstől kölcsönzött kifejezéssel *zömbeliekkel*) foglalkozott, hanem a *zömbön kívüliekkel* is. Ekkor mérte fel a magyar nemzet helyzetét úgy, hogy egyúttal a „nemzet” fogalmát általános érvényűen is meggondolta és megfogalmazta azzal, hogy a nemzet: emberek. „A területi jellegű kifejezések – *ország, állam, haza* – eszményítése egyenlőségjelnek is nézhető kötőjelekkel forrasztott együvé nagyon is különböző értelmű és tartalmú fogalmakat, olyannyira, hogy mindez egy és oszthatatlan ötvözetként került a gondolkodásba. A nemesfém-ből készült, szilárd és szép ötvösmunka inkább franciás, mint németes mintára készült ötágú gyertyatartóhoz hasonlítható. A talapzat az *ország*, a királyságnak a Kárpátok karéjától övezett területe. Ebből a széles, tehát szilárd talapzathoz emelkedik felfelé az *állam* oszlopa, amely a kandeláber öt ágát egybefogja. Ezen az öt ágon a *haza* és *magyarság*, a *nemzet* és *nép* és a magyar nyelv

¹² Uo. 16.

gyertyalángja ég, egymást erősítve s egymással összefolyva fokozák, eszményien és eszmeiként, egymás fényét és melegét. Ez a kép esztétikailag és logikailag kielégítő, szemre szép. Föltétlenül valóságos kép. De hát ez a valóságos kép a valóságot tükröző képe?¹³

„Annak, hogy ez a hét szó csakis együtt, egy konstellációba csoportosultan tünedezzek fel, 1871-ben volt valóságalapja. ... Aki magyar volt: magyar állampolgár volt. ...Ez a helyzet azonban megszűnt. Ez a helyzet – mivel a magyarság dezintegrálódása nem Trianonnal, hanem a kivándorlással kezdődik el – hetven éve van szünőfélben. A mai magyarság Európa keleti felében, hat, egymással szomszéd országban él, népi, nemzetiségi vagy nemzeti egységekben, s több kontinensen számtalan országban élnek magyarok. A Magyarországon kívül élő magyarok lélekszáma a huszadik század közepén már felülmúlta a Dániában élő dánok, a Norvégiában élő norvégek, az Írországban élő írek, a Finnországban élő finnek, az Észak-Írországban élő ulsteriek és az Albániába szorult szkippetárok lélekszámát. A kérdés az, hogy lehetne-e erről a jelenről ennek a múltnak a képzetivel gondolkodni. ...'Szavainkból szövődik az a szemfedő, amely a lét napvilágát elfogja szemünk elől' – tartotta Shelley, korántsem alaptalanul.”¹⁴

A „haza” szót Szabó Zoltán lényegileg abban az értelemben használta, ahogyan egy ember munka után hazamegy. Voltaire-t és Goethét idézte, hogy a haza a saját ház, házanépe, ahol egy ember otthon tudja és érzi magát. A benső érzés kapcsolja a nemzet-hez azt, ami valakinek a hazája. Megkülönbözteti viszont tőle a hely, a körülírt hely, ahol egy bizonyos nemzetiségű, ilyen alkatú emberek élnek. Egy embernek ott a háza-hazája, az otthona, ahol él; ahol egy család él együtt, ott már egy „nemzetecske” van. Efféle szélsőséges példákra, azt hiszem, csak 1971-es amerikai útja után gondolt. Ha ezektől eltekintünk, akkor a „haza” szó olyan helyet jelöl, amely tájban van, nem ország területén. Bármilyen tájban, vagyis bárhol. „S a haza? Ez a zizzenésével házias, otthonos zengésű szó csakugyan nem egybegyűjtő szó; magyarul hazák vannak, s nem egy haza van. A magyarok egy nyolcadának a hazája

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 139.

Erdélyország Romániában. A magyarok egytizedének 'Tótország' (Wesselényi é a szó) vagy a Vajdaság a hazája Csehszlovákiában, illetve Jugoszláviában. Ezek a magyarok, ha Magyarországra mennek: hazuról elmennek, s nem hazamennek. Amerikai véreinkkel és európai feleinkkel se más a helyzet."¹⁵

5.

Mindezek után talán felesleges hangsúlyozni, hogy az a Szabó Zoltán említette régi helyzet, amikor mindegyik magyar ember magyar állampolgár volt, nem jelentette, hogy nemzetiség és állampolgárság azonos lett volna. Szeretném azonban, ha csak jelzésszerűen is, tisztázni itt idézett metaforáját a kandelábertől, amely szerinte francia, nem német mintára készült. Szerintem ugyanis mindkettőre, de ő meggondoltan hangsúlyozta a franciát.

Azt a megkülönböztetést, amellyel Szabó Zoltán gondolkodott nemzetről és országról, illetve államról, a németek találták ki a 19. században, amikor különbséget tettek „kulturális nemzet” és „politikai nemzet” között. Amíg nem keletkezett Poroszország kezdeményezésére és Bismarck vezetésével egy második Birodalom, nem volt egységes Németország. A németek sok *német* országban éltek, nemcsak más nemzetiségű országokban, mint például Erdélyben. Az a Hegel, akit Szabó Zoltán (Bertrand Russellre is hivatkozva) bírált, evangélikus volt, akárcsak a poroszok, az evangélikus egyház pedig alárendelte magát az államnak. Hegel ezt a tényt azzal az érveléssel használta fel, hogy az állam, mint egyéneken kívüli hatalom, nem elegendő, az egyéneknek szükségük van közös benső tartásra és magatartásra, és ezt a vallás szolgáltathatja. Ezért volt ő az egyház és az állam szétválasztása ellen, amit a katolikus franciák vezettek be. Svédországban, ahogy Angliában is, a király/királynő egy személyben feje az államnak és az egyháznak, bár csak szimbolikus és ceremóniális feje: az ország politikáját a miniszterelnök kormányozza, az egyházat Angliában a Canterbury érsek.

¹⁵ Uo. 138.

A 19. század közepére a nacionalista németek a *kulturális nemzetből* mintegy vallást csináltak, a virulens nacionalizmus (Paul Lagarde) abból a törekvésből származott, hogy el kell törölni a politikai és a kulturális nemzet közötti megkülönböztetést. Ez paradox szándék volt: a kulturális nemzetet a politikai alá rendelték, miközben a politikait a kulturális nevében tartották fontosnak. A csuka fogta róka, róka fogta csuka esete állt elő, a varga pedig az állam volt, majd a 20. században a diktátor, aki személyében államfő és a nemzet inkarnációja; ebben a fúzióban lett annak bajnoka, hogy az országot területében ki kell bővíteni. A vezér, mint a német nemzet megtestesítője, egy test és lélek volt, és egyúttal államfő, ebből pedig logikusan következett, hogy egy országban kell élniük mindazoknak, akiket megtestesít.

Marx és Lenin is a külső és a belső egységét akarták, de ők nem a nemzetre és az államra, hanem egyfelől az emberre, mint olyanra, emberközösségekre gondoltak, másfelől az államnak – mint az osztálytársadalom erőszakszervének – elhalására. Ennek közismerten az ellenkezője következett be, világháború: egymás ellen harcoló nemzetek és szocialistáik, másfelől államszocializmus. (Érthető, hogy a két német származású diktatúra miért hasonlított egymásra, és miért volt ugyanakkor egymásnak halálos ellensége.¹⁶)

Szabó Zoltán viszont demokrata volt, egyértelműen elhatárolta magát mindkét diktatúrától. Mondható ugyan, hogy a nemzet, a nemzetiség az ő számára is olyasmi volt, mint a vallás, amit ki-ki vall, de egyház nélküli vallás, és semmiképpen sem gondolta, hogy a nemzet-vallásnak az állam az egyháza. Amikor a nemzetet határozottan szétválasztotta az államtól, *francia példára* kapcsolta össze a szabadság-egyenlőség-testvériség eszményét a vallás és az állam szétválasztásának elvével. A nemzet hittel élők közössége, és egy embernek, aki más hívő és más állampolgár, tudnia,

¹⁶ Szűcs Jenő mondaná, hogy az egyik a nyugati, a másik a keleti társadalom- és államszerkezetben jött létre. Ezt azonban variálni kellene. Marx Trierben született, és a franciás Rajna-vidéken volt újságíró. Szabó Zoltán viszont a porosz Nagy Frigyesre (és a Berlinben professzor Hegelre) gondolt, annak lett szellemi folytatója a második birodalmat létrehozó Bismarck, a francia-porosz háború győztese. Nagy Frigyes országát nem lehet úgy nyugatinak mondani, mint Franciaországot, Hitler Ausztriáját sem.

nem pedig hinnie kell az ország törvényeit. A nemzethez tartozás, a nemzetiség mellett tartozhat valaki bármelyik keresztény vagy nem keresztény valláshoz. Mintha minden magyar Géza fejedelemmel mondhatná: elég gazdag vagyok ahhoz, hogy két istent szolgáljak – ez esetben persze lelkében-szellemében gazdag –, csak Szabó Zoltán gondolkodása szerint a nemzet nem isten.

Az Újszövetség szerint mindenki két urat szolgál, és ez arra is vonatkoztatható, ahogyan a keresztények számára az Ószövetség *uralkodó szelleme* a Törvény, az Újszövetségé a szeretet. A *Szerelmes földrajz*¹⁷ nem a törvény politikai, hanem a szeretet szellem alakította tájainak a földrajza. Szerzője számára az annyira fontos Európa magában foglalta a keresztény szellemiséget, különösen annak francia, illetve latin változatában. Számára ez a szellemiség telepített szőlőt és épített román stílusú templomokat, ő ezeket szerette leginkább, ahogyan az évszázadok közül a tizen-nyolcadikat.

Szabó Zoltán gondolkodása és a magam értelmező metaforája szerint a magyar nemzetiségűek „bibliája” a nemzet költészete és irodalma, ahogyan a franciáké a francia. Az ősök pedig – élete legvégén összeállított könyvének címe *Ősök és társak* volt – azok, akik írtak, és akiről ő írta a Szellemi Honvédelem egyik darabjában, saját metaforájával: „Cihelődnek a holtak”, jönnek a nemzet segítségére azokban az emberekben, akik számára fontos, hogy fennmaradjon.

A többi nyelvek és nemzetek, így irodalmuk is, Szabó Zoltán számára fontosak voltak. Hangsúlyozta: a nemzetköziség feltételezi, hogy vannak nemzetek. E tekintetben ugyanazt mondta, mint annak idején az amerikai pragmatikus gondolkodó és szociológus, George Herbert Mead, *Nemzeti-szelleműség és nemzetközi-szelleműség (National-Mindedness and International-Mindedness)* című írásában. És ha azt nem is írta, amit Mead, hogy ellenségre a társadalmi kohézió érdekében van szükség, de sokkal jobb azt pozitív módon, nemzeti-szelleműséggel elérni, hasonlót minden biztonnyal gondolt. Hiszen gyakran idézte a hetvenes években és később is Isaiah Berlin *A szabadság két fogalma (Two Concepts*

¹⁷ SZABÓ Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Magyarország felfedezése. Osiris, Budapest, 1990.

of Liberty) című írását arról, hogy az egyén védelme másoktól *negatív szabadság*, saját kibontakozása viszont *pozitív: szabadság valamire* – arra, hogy az legyen, ami lenni akar.

6.

Lehet mindezzel némi vitám. Hazát és nemzetet szerintem nem lehet annyira különválasztani a társadalomtól, tehát az országtól is, amennyire ezt Szabó Zoltán gondolta-írta az emigrációban. A „haza” szó főnévként mást jelent, mint határozószóként; és a házám más, mint a házam. Ha egy nemzet több országban-államban, ezért több társadalomban él, helyzete olyan probléma, amit valamiképp meg kell oldani. Aki két ország polgára, az nem egy Istené és egy Császáré, hanem két Császáré. Viszont Szabó így jött rá és fogalmazta meg, hogy a magyar nemzet, akárcsak a magyar irodalom, „policentrikus”; helytelen a nemzetet országgal és állammal azonosítani: nem azért magyar valaki, mert magyar, vagyis *magyarországi* állampolgár, hiszen nem mindegyik magyar állampolgár magyar nemzetiségű, ahogyan nem mindegyik román állampolgár se román nemzetiségű. A lényeges az, hogy egy-egy ország társadalma hogyan bánik – és nem csak közjogiilag – nemzetiségeivel.

Ám Szabó Zoltán számára az is lényeges volt, hogy az ember a tájban, nem az országban érzi magát otthon, vagyis hogy rendjén van, és csakis az van rendjén, ha egy magyar ember a Romániához tartozó Marosvásárhelyen érzi magát otthon. Úgy tűnhet, a Császárnál, valójában – a példabeszéd szelleme szerint – Istennél. Ez zavart keltő, mert változtatni kell a hagyományos gondolkodáson: a *hazafias kötelesség* valójában *állampolgári*, a *hazafias érzés* viszont *nemzeti* (nemzetiségi). Ha a haza a háztáj annak embereivel, nem az ország, és ha a nemzet kultúra, nem állam, a horatiusi verssor: „dulce et decorum est pro patria mori” nem lehet már *igazán* érvényes. Az „atyák földje” és az „anyanyelv” sem lehet *igazán* érvényes megkülönböztetés. A föld az anyáké is, magyarul „anyaföld”, nem német „Vaterland” – ami egyébként Hölderlin számára a Neckar völgye, vagyis táj volt. Nehezen el-

dönthető, hogyan viszonyul egymáshoz erkölcs és érzés, erkölcs és etika, sőt a hitbeli és az állampolgári kötelesség, illetve elkötelezettség is.

Vitám lenne, illetve van, anélkül, hogy pontos válaszom lenne a felvetett kérdésekre. Vitázni viszont szükséges, a változó közjogi és állami rendszerek idején nem szabad úgy tenni, mintha nem lenne változás. Szücs Jenő írja egy helyen, és azt hiszem, Szabó Zoltán már az 1930-as évek második felében egyetértett volna vele: „Nem egészen az a helyzet, ahogy Bibó István állítja szembe az 1867-es kiegyezés alapvetően hazug konstrukcióját a korábbi rendi korszakkal, melynek szerkezetét és tehertételeit 'lehetett annak nevezni, sőt maguk is annak nevezték magukat, amik'. Már e szerkezetet is kétoldalú hazugságok fonták be. A dinasztia azt hajtogatta, hogy 'jót tett', csak éppen ebben mindig megakadályozták a rebelliók, ami ... hazugság volt; a nemesség meg gravamenjeiben a 'magyar nemzet' szüntelen szenvedését panaszolta fel, ami az idő múltával kétszeres hazugság volt, hiszen nemzetről szólva a nemesség váltig önmagára gondolt (márpedig ez az azonosítás az európai idő szerint kezdett egyértelműen hazugságnak számítani), ő maga pedig nem is szenvedett olyan nagyon.”¹⁸ A hangsúlyt arra a megjegyzésre tenném, hogy „kezdett egyértelműen hazugságnak számítani”, hiszen 1867-re már volt az országban számottevő és egyre növekvő polgárság, és a jobbágyfelszabadítás is megtörtént, ha nem is volt egy ideig fogamatja, és nem vonatkozott a zsellérekre. Talán csak az első világháborúban hívtak be parasztokat is sorkatonának; a nemesség, az arisztokrácia még az 1930-as években is „nemzetfenntartó osztálynak” hitte és mondta magát.

Vitára hajlandóságom mellett is, nem ellenére, úgy gondolom, hogy a nemzet és az állam határozott megkülönböztetése és különválasztása Szabó Zoltán egyik legjelentősebb gondolata volt, elválaszthatatlan a nemzet közösségi jellegének elgondolásától, és attól, amit ő közösségek többközpontú együttesének, szélsőségesen diaszpóranemzetnek mondott. Az éppen jelzettekhez tartozik ezért az a szintén fontos gondolata – nem dolgozta ki, az eddig itt

¹⁸ Idézi SÁNDOR IVÁN: i. m. 48.

is olvashatók azonban eléggé egyértelműen sugallják –, hogy meg kell különböztetni egymástól közösséget és társadalmat. A nemzet: közösség, a társadalom viszont az állam és az ország jellegéhez tartozik, osztályokra és rétegekre tagolódik, illetve tagolható.

A nemzet(iség)ben mindenki egymás testvére; Orwell híveként pedig Szabó Zoltán nem vallhatta, hogy a Nagy Testvér (Big Brother) előbbre való testvéreinél.¹⁹ Amikor az 1977-es genfi konferencián úgy szólította meg a hallgatóságot, hogy „ezen a diétán”, majd úgy folytatta, hogy „mi itt nemzet vagyunk, ha azt nem is mondanám, hogy mi vagyunk a nemzet”, mindezen azt is értette, hogy mi ott nem országgyűlés vagyunk. A „diéta” metafora volt, a „nemzet” viszont nem. (A metafora egyúttal ebben az esetben azt is jelezte, hogy nem a jelenre, hanem a múltra vonatkozik, egy olyan találkozóra, amelyre különböző távolságban fekvő helyekről gyűltek össze a tanácskozók, akik ezúttal a szellemi elithez, nem a rendi társadalom kiváltságos osztályához tartoztak.)

A valóban kitűnő Romsics Ignác „Nemzet, nemzetiség és állam” című tanulmányában egyértelműen és pontosan megkülönbözteti egymástól a címadó szavak jelentését; viszont egy másik, ugyanabban a kötetben megjelent „Nemzet és állam a modern magyar történelemben” című írásának elején azt írja: „Modern értelemben vett nemzetről, illetve nemzetiségekről, vagyis *integrált kulturális és politikai közösségekről* (kiemelés tőlem. –A. S.) még kevésbé beszélhetünk a 19. századig.”²⁰ A vége felé pedig ezt: „A magyar etnokulturális közösség (nemzet) szétszakítotttsága a magyar nemzettudatnak és államjognak azonban csak az egyik problematikus pontja.”²¹ A szöveg saját magán belül is ellentmondásos, hiszen a *kulturális és politikai* nemzet jellegében más, mint az *etnokulturális* nemzet. A *politikai közösség* kifejezéssel pedig, ha Szabó Zoltán gondolkodását követjük, de azt hiszem, attól füg-

¹⁹ Heine, aki monarchista volt, írja egy helyütt, hogy egyszer elment a republikánus gyűlésre, ahol egy szabólegény felállt és azt mondta, mindannyian testvérek vagyunk, mire Heine: lehet, de én vagyok a nagy testvér és nekem nagyobb adag jár. – A „magyarabb magyart” más nyelvekre fordíthatatlan követelmény, és ha Szabó Zoltán is használta a Szellemi Honvédelem írásaiban, úgy értette, hogy olyan ember kell, aki nemcsak nevében, állampolgárként magyar,

²⁰ ROMSICS Ignác: *Múltról a mának*. Osiris, Budapest, 2004. 11–28., 90.

²¹ Uo. 119.

getlenül is, az a baj, hogy mást jelent, mint a *politikai társadalom*. Egy politikai párt mondható politikai közösségnek, egy ország társadalma viszont nem. (A politikai társadalomtól megkülönböztethető például a társadalom gazdasági élete, az ország gazdasága, ami más, mint egy gazdasági közösség, például egy szövetkezet.)

Tudom, a gyakorlat nem világos. Részben a szerkezet, részben bizonyos személyek gyarlósága, részben az idegen nyelvekből fordított kifejezések miatt. A GNP, a Gross National Product, például országos összterméket jelent, sajnálatos módon egy olyan *nemzetgazdaság* évi össztermékét, amelyikből kireked például az, ami a délvidéki magyarságnak, a magyar nemzet egyik részének az összterméke lenne, ha azt el lehetne különíteni Jugoszlávia össztermékétől. Egy-egy párt emberei kerülnek kormányra, a kormány azonban az egész országé, nem az illető párté; az állam rendszerét működteti, nem a pártét, még akkor is, ha a miniszterelnök elnöke a saját pártjának is, ami egyébként még diktatúrákban is ritka. Mintha ezt nem kellene megemlíteni egy olyan országban, ahol évtizedeken át „pártunk és államunk” volt a szokásos szó- és fogalomkapcsolat, ebben a sorrendben; mégis, úgy gondolom, hasznos felhívni rá mind az ország lakóinak, mind pártjainak a figyelmét. A pártkassza magánkassza, mint bármelyik másik, nem államkincstár; megkárosítása magánügy, az állam(kincstár)é közügy. Még a kormányra került párt funkcionáriusai sem közhivatalnokok, ha csak nincsen olyan beosztásuk is.

Ezért is gondolom, hogy egyaránt figyelemre méltó az, aki úgy gondolja, a *nemzet: emberek*, mint az, aki a *kisállamok* nyomorúságáról ír. Még a legdemokratikusabb és legjobb indulatú demokráciák is lehetnek itt-ott totalitáriusok, állította Szabó Zoltán, és állítását vonatkoztatni lehet bármelyik demokráciára, amelyekben egymással azonosítják a nemzetet és az államot. Romsics Ignác helyesen mondja, hogy a német nemzet a 19. században több országban/államban élt, ahogyan Trianon óta a magyar: a kulturális nemzet más, mint a politikai. Szabó Zoltán azonban magát a kulturális nemzet fogalmát gondolta újra, amikor zömbeliekről, nem anyaországról beszélt.²² A nemzet nálunk nagyon

²² A nemzet nem ország népe, sőt nem is nép, ahogyan azt Németországban a nemzetiszocialisták mondták („ein Volk, ein Führer”). Magyarország lett vesztes

megsínylette mind a háborút, mind a rákövetkezőket, de máshogyan, mint az ország társadalma, hiszen Erdélyben, a Felvidéken, Vajdaságban és Kárpátalján is más-másként élték meg az emberek. „Haza csak ott van, hol jog is van / S a népnek nincs joga” – szól a híres vers, csak ez másként hangzott, különösen a jobbagyfelszabadítás előtt, mint később és manapság. Retorikája azonban – ha jó cél érdekében is – túlzottnak hangzik, ha megfeledkezünk arról, hogy: „hol jog is van”. Az államnak valóban biztosítania kell jogokat, de a jogok nem elegendőek ahhoz, hogy valaki otthon érezze magát. Mi több, még a jogfosztottság állapotában is hazamegy, aki otthonába tér.

ország és népi demokrácia. (Nem szokás nálunk meggondolni, hogy a környező országok mindegyike végül a győztesek oldalán állt. A probléma másként jelentkezik, ha nem azt gondoljuk, hogy „mi voltunk az utolsó csatlósok”, hanem azt: egyedül mi maradtunk csatlósok. A kérdéstről lásd Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Balassi–Osiris, Budapest, 1997. 360.